

NARRATIO

dr. Wilken Veen

EEN STAP VERDER DAN DE KERK

**Betekenis en invloed van
Dietrich Bonhoeffer**

(1906-1945)

EEN STAP VERDER DAN DE KERK

dr. Wilken Veen

EEN STAP VERDER DAN DE KERK

Betekenis en invloed van Dietrich Bonhoeffer

(1906–1945)

NARRATIO

Deze uitgave is tot stand gekomen in samenwerking met het publicatiefonds van de Vereniging voor Theologie en Maatschappij.

dr. Wilken Veen (geb. 1953) studeerde theologie in Utrecht en Amsterdam. Sinds 1982 is hij als predikant verbonden aan de Hervormde Gemeente te Amsterdam. In 1991 promoveerde hij op een studie over het Duitse protestantisme in 1933, *Collaboratie en Onderwerping* (eveneens verschenen bij Narratio).

Hij is docent Kerkgeschiedenis bij de Theologische Vorming voor Gemeenteleden in Amsterdam en voorzitter van de Vereniging voor Theologie en Maatschappij.

Gerrie Huiberts is eindredactrice van deze serie boekjes over theologen en theologes.

ISBN 90 5263 237 5

©2000 uitgeverij NARRATIO, Postbus 1006, 4200 CA Gorinchem
tel. 0183 62 81 88 fax 0183 64 04 96 email: lvdherik@narratio.nl
Actuele informatie is te vinden op Internet: <http://www.narratio.nl>

Niets uit deze uitgave mag verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Onze boeken zijn ook te bestellen via de boekhandel.
In België verkrijgbaar bij Liprobo, Mechelen tel: 015 41 17 07

INHOUD

Ter inleiding	5
I. Navolging is meer dan geloof alleen	7
II. Ethiek voor al het erop aankomt	27
III. De toekomst van de kerk	43

Voor Rieta

(want navolgen doe je midden in de wereld)

TER INLEIDING

Er wordt wel gezegd, dat Dietrich Bonhoeffer nooit zo'n beroemd theoloog zou zijn geworden, wanneer hij niet op 9 april 1945 op negenendertigjarige leeftijd door de nazi's was opgehangen. Hoewel er weinig harde argumenten zijn om dit te weerleggen, willen we het hier toch niet mee eens zijn. Dat lijkt te veel eer voor Adolf Hitler. We houden het erop, dat Bonhoeffer een nog veel groter theoloog was geworden, zoals we ook wensen te geloven, dat Anne Frank uit zou zijn gegroeid tot een groot schrijfster, Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat de theologie van Dietrich Bonhoeffer en het bittere lot dat hem getroffen heeft los van elkaar zouden staan. Bonhoeffer is niet vanwege zijn theologie vermoord – vanwege zijn theologie krijgt hij in september 1940 een spreekverbod en in maart 1941 een publicatieverbod -, maar vanwege zijn politieke activiteiten. Deze waren voor hem de noodzakelijke consequentie van zijn theologie. Als wij het in de ondertitel van dit boekje hebben over betekenis en invloed van Dietrich Bonhoeffer, doen we dat vanuit zijn leven en werk, omdat leven en werk, theologie en biografie, bij Bonhoeffer een eenheid vormen, zoals die in de geschiedenis van kerk en theologie slechts zeer zelden wordt aangetroffen. Zijn drie belangrijkste boeken, *Nachfolge*, *Ethik* en *Widerstand und Ergebung*, moeten in de eerste plaats begrepen worden als reflectie op de situatie, waarin hij zich bevond. En tegelijk moest die theologische reflectie hem weer helpen bij de beslissingen, waarvoor hij en zijn medestanders in de praktijk van hun verzet tegen het nationaal-socialisme kwamen te staan.

Wij willen proberen leven en werk van Dietrich Bonhoeffer in deze samenhang te bespreken en te begrijpen en kiezen er daarom voor om juist deze drie eerder genoemde boeken en de situatie waarin ze zijn geschreven uitvoerig te behandelen. We hebben het daardoor vooral over de periode van 1934 tot en met 1945, de periode van het actieve verzet. We kiezen ervoor dit in eerste instantie kerkelijk verzet te onderscheiden van dat van de Bekennende Kirche (zie pag. 14v). Bij dat laatste verzet – voorzover het als verzet aangeduid kan worden – was Bonhoeffer wel betrokken, maar vanaf het allereerste begin wordt duidelijk, dat het Bonhoeffer gaat om een verdergaand en radicaler verzet dan dat waartoe de Bekennende Kirche bereid was. Hij zet steeds een stap verder dan de kerk.

Omdat we niet alleen over Bonhoeffer willen schrijven, maar u ook kennis willen laten maken met de teksten van Bonhoeffer, wordt in deze studie vaak en soms zeer uitvoerig geciteerd. De citaten (herkenbaar aan de grotere cursieve letter) zijn alle genomen uit de in 1998 afgesloten, in München verschenen uitgave van *Dietrich Bonhoeffer Werke*. Deze uitgave bestaat uit zestien delen, waarbij in de eerste acht delen chronologisch al zijn verdere teksten (brieven, documenten, preken, etc.) De (door mij vertaalde) citaten worden verantwoord met DBW, het nummer van het desbetreffende deel gevolgd door het paginanummer. De meest geciteerde werken *Nachfolge*, *Ethik* en *Widerstand und Ergebung* worden dus aangeduid als DBW 4, DBW 6 en DBW 8. Daarnaast bevat deze uitgave uitvoerige voor- en nawoorden en een wetenschappelijk notenapparaat. Hierin is een schat aan (vaak niet eerder gepubliceerde) informatie te vinden over het ontstaan van de teksten en de kerkelijke en politieke situatie, waarin ze geschreven zijn. Deze informatie en de nog steeds onovertroffen grote biografie van Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer* (München 1966) maakten het mogelijk op deze wijze te schrijven over het leven en het werk van Bonhoeffer.

I. NAVOLGING IS MEER DAN GELOOF ALLEEN

Achtergrond

Hoe valt te begrijpen, dat Bonhoeffer zo anders dan zijn studiegenoten en collega's binnen de Duitse Evangelische Kerk – allemaal net als hij gepokt en gemazeld in dezelfde lutherse theologie – reageert op de machtsovername van Hitler? Zonder te suggereren, dat alles van daaruit te verklaren valt, willen we proberen een beeld te schetsen van Bonhoeffers achtergrond en de huiselijke situatie, waarin hij is opgegroeid.

Dietrich Bonhoeffer wordt met zijn tweelingzusje Sabine op 4 februari 1906 in Breslau geboren. Hij is de zesde van in totaal acht kinderen. Als kind groeit Bonhoeffer op in een groot burgerlijk milieu. Zijn vader is een beroemd hoogleraar in de psychiatrie en de neurologie, zijn moeder voert het bewind over een huishoudelijke staf, die altijd uit minstens vijf personen bestond. Zijn ten dele adellijke voorouders zijn hoogleraren theologie, rechters, kunstenaars; kortom Bonhoeffer komt uit één van de meest vooraanstaande Duitse families. Als Dietrich zes jaar oud is, verhuist de familie naar Berlijn, omdat zijn vader daarheen als hoogleraar wordt beroepen. Hij komt daarmee op de meest vooraanstaande leerstoel voor psychiatrie in Duitsland. Op grond van deze reputatie is hij degene die in 1933 gevraagd wordt om het psychiatrisch rapport over de geestesgesteldheid van Marinus van der Lubbe op te stellen.

Het eerste onderwijs gaf Paula Bonhoeffer, Dietrichs moeder, haar kinderen zelf. Ze wilde haar kinderen niet zo jong naar school sturen, want – zo placht zij te zeggen – men breekt een Duitser twee keer de ruggengraat, eerst in de school en daarna in het leger.

Studietijd

Hoewel het gezin Bonhoeffer nauwelijks kerkelijk betrokken is, gaat Bonhoeffer theologie studeren: eerst in Tübingen, daarna in Berlijn. Ondanks uitvoerige reizen (o.a. naar Rome) en zijn grote belangstelling voor andere zaken dan theologie (muziek, filosofie, geschiedenis) is Dietrich een briljante en snelle student. In 1927 rondt hij als een

eenentwintigjarige zijn theologiestudie af met een proefschrift, waarop hij 'summa cum laude' promoveert: *Sanctorum Communio* (Gemeenschap der heiligen), een dogmatisch onderzoek naar de sociologie van de kerk. Hoewel hij later veel dingen anders zal zeggen, komt hierin al één van de centrale thema's van zijn theologie aan de orde: "Christus als gemeente existierend". Dat is de formule waarmee Bonhoeffer de traditionele tegenstelling tussen zichtbare en onzichtbare kerk wil opheffen. We lezen daar:

“Wat betekent: in de kerk geloven? Er wordt niet in een onzichtbare kerk geloofd, niet in het Rijk Gods binnen de kerk als genootschap van uitverkorenen, maar dat God de concrete empirische kerk, waarin het Woord en het sacrament wordt bediend, tot zijn gemeente heeft gemaakt, dat zij lichaam van Christus, dat wil zeggen de tegenwoordigheid van Christus is in de wereld en dat volgens de belofte de geest van God in haar werkzaam is. Er wordt geloofd, at God ook in anderen werkzaam is, maar we geloven niet in de roeping van enkelingen, maar in de roeping van de gemeente”

(DBW 1, 191)

De jongeman die dit schrijft, komt zelden in de kerk en is geen actief lid van een kerkelijke gemeente. Het proefschrift is studeerkamerwerk, maar hij weet in wat voor kerk hij werken wil en dat het deze gemeente Gods is, waarvoor hij zich met hart en ziel in wil zetten. Drie jaar later volgt zijn habilitatie *Akt und Sein*, de in Duitsland verplichte 'tweede promotie', en niets lijkt een schitterende academische carrière in de weg te staan. Dat die er niet van gekomen is, heeft alles te maken met de nazi-terreur, die – in ieder geval ten aanzien van communisten en joden – al direct in 1933 losbreekt.

Democraat

Bonhoeffer is geen communist en geen jood, maar hij is één van de weinige Duitse theologen, die bewust democraat is. Bij de verkiezingen van 1933 besluit hij zijn stem te geven aan de rooms-katholieke Zentrumspartei. Naar zijn idee is dat de enige mogelijkheid om als niet-socialist zijn steun te betuigen aan een dan al ten dode opgeschreven democratie. Bovendien hoopt hij dat deze katholieke partij meer internationale contacten in beweging kan brengen dan de andere Duitse partijen, die voorzover ze niet links zijn alle uiterst nationaal of nationalistisch georiënteerd zijn. Zelf is hij al vroeg betrokken geraakt bij het werk van de Wereldbond voor verzoening tussen de volkeren en de oecumenische raad voor 'Life and Work'. Vaak tegen de wens van de rest van de Duitse delegaties in zal hij in de jaren 1933-1935 steeds proberen om het onrecht dat in Duitsland geschiedt op de agenda van de internationale oecumenische beweging te krijgen. Het gaat hem daarbij in de eerste plaats om de aantasting van de rechten van de joden in Duitsland.

Jodenvervolging

Dat Bonhoeffer daarvoor vanaf het allereerste begin, anders dan de overgrote meerderheid binnen de Duitse kerken, oog had, was ook het gevolg van persoonlijke omstandigheden. Waar het voor de meeste Duitse kerkmensen als vanzelfsprekend was, dat het contact met joden zoveel mogelijk werd gemeden, groeide Bonhoeffer op in de chique Berlijnse professorenwijk Grünewald, waar veel joodse hoogleraren woonden. Zijn tweelingzusje Sabine trouwt in 1926 met Gerhard Leibholz, een staatsrechtgeleerde van joodse afkomst, die in 1938 met vrouw en kinderen via bemiddeling van Bonhoeffer naar Londen zal emigreren. Met zijn tweelingzus heeft Dietrich zijn hele leven een uiterst nauwe band en het lot van zijn zwager is voor hem zozeer de belichaming van de jodenvervolging, dat hij in zijn gevangenisbrieven 'de zaak Gerd' (afkorting van Gerhard) gebruikt als codenaam voor het joodse vraagstuk. Daarnaast is hij vanaf 1927 bevriend met Franz Hildebrandt, een medestudent theologie in Berlijn, die een joodse moeder had en dus al direct in 1933 een mogelijk slachtoffer was van de bepalingen ten aanzien van niet-ariërs. Ook Franz Hildebrandt komt uiteindelijk via Bonhoeffer in Londen terecht.

Waar ook Karl Barth, de in Duitsland meest vooraanstaande en ook door Bonhoeffer bewonderde theoloog, nog in 1933 – wat hij later overigens uitermate betreurt – schrijft dat er in de kerkstrijd centralere thema's zijn dan van de jodenvervolging, is het voor Bonhoeffer vanaf het begin het belangrijkste thema. In het voorjaar van 1933 schrijft hij de beroemde brochure *Die Kirche vor der Judenfrage*. Hij vraagt zich daarin af, wat de kerk te doen staat, wanneer de staat doorgaat met het discrimineren en vervolgen van joden. Er zijn, meent Bonhoeffer, drie mogelijkheden van de kerk om te handelen: Ten eerste: Zij herinnert de staat aan haar opdracht voor recht en orde te zorgen, en dat betekent dus recht voor allen ongeacht geloof of ras. Ten tweede: De dienst aan de slachtoffers van het optreden van de staat,

“De kerk heeft een onvoorwaardelijke verplichting ten aanzien van de slachtoffers van welke maatschappelijke orde dan ook, ook indien zij niet tot de christelijke gemeente behoren”

(DBW 12, 353)

Bonhoeffer meent dat deze beide eerste plichten dan, in 1933, al aan de orde zijn. En tenslotte schrijft hij dan:

“De derde mogelijkheid bestaat daarin, dat de kerk niet slechts de slachtoffers die onder de wielen raken verbindt, maar dat ze zelf een spaak in het wiel steekt.”

(t.a.p.)

De theologie van Dietrich Bonhoeffer en het bittere lot dat hem getroffen heeft, staan niet los van elkaar. Bonhoeffer is niet vanwege zijn theologie vermoord - vanwege zijn theologie krijgt hij in september 1940 een spreekverbod en in maart 1941 een publicatieverbod -, maar vanwege zijn politieke activiteiten. Deze waren voor hem de noodzakelijke consequentie van zijn theologie.

Als wij het hebben over betekenis en invloed van Dietrich Bonhoeffer, doen we dat vanuit zijn leven en werk. Theologie en biografie vormen bij Bonhoeffer een eenheid, zoals die in de geschiedenis van kerk en theologie slechts zeer zelden wordt aangetroffen. Zijn drie belangrijkste boeken, *Nachfolge*, *Ethik* en *Widerstand und Ergebung*, moeten in de eerste plaats begrepen worden als reflectie op de situatie, waarin hij zich bevond. En tegelijk moest die theologische reflectie hem weer helpen bij de beslissingen, waarvoor hij en zijn medestanders in de praktijk van hun verzet tegen het nationaal-socialisme kwamen te staan.

Wij willen proberen leven en werk van Dietrich Bonhoeffer in deze samenhang te bespreken en zo te begrijpen waarom hij en zijn werk zo vaak worden aangehaald en geciteerd in de hedendaagse theologische boeken.

EEN STAP VERDER DAN DE KERK

De Vereniging voor Theologie en Maatschappij en de theologische uitgeverij Narratio hebben zich voorgenomen een serie kleine boekjes uit te geven over theologen en theologes, die bij hebben gedragen tot het ontstaan van een kritische en maatschappelijk betrokken theologie. Dit is het eerste boekje in deze serie. Gepland wordt om soortgelijke studies uit te geven over o.a. Schillebeeckx, Metz, Sölle...

